

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 316.2

Соболевська М.О.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат соціологічних наук, доцент, докторант

ДИСКУРСНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

Стаття присвячена визначенню перспектив і можливостей дискурсивного підходу в аналізі сучасної соціологічної теорії. Дискурсивний підхід до аналізу соціології та сучасної соціологічної теорії дозволяє представити останню як динамічне утворення, що знаходиться в ситуації постійних змін і перетворень. Таке розуміння теоретичного знання в соціології більшою мірою відповідає викликам сучасності, оскільки замінює класичне уявлення про науку як чітко означену та кодифіковану дисципліну на рухомі, але відносно автономні дослідницькі поля, що утворюються пізнавальними практиками експертів.

Ключові слова: сучасна соціологічна теорія, дискурс, дискурсивний підхід, дискурсивна формація

Статья посвящена определению перспектив и возможностей дискурсивного подхода в анализе современной социологической теории. Дискурсивный подход к анализу социологии и современной социологической теории позволяет представить последнюю, как динамичное образование, находящееся в ситуации постоянных изменений и преобразований. Такое понимание теоретического знания в социологии в большей степени отвечает вызовам современности, поскольку заменяет классическое представление о науке как четко обозначенной и кодифицированной дисциплины на подвижные, но относительно автономные исследовательские поля, образующиеся познавательными практиками экспертов

Ключевые слова: современная социологическая теория, дискурс, дискурсивный подход, дискурсивная формація

The article is devoted to the prospects and possibilities of discursive approach to the analysis of contemporary sociological theory. Discursive approach to the analysis of sociology and contemporary sociological theory allows us to represent it as a dynamic unit in situations of constant change and transformation. Such an understanding of the theoretical knowledge in sociology more responses to challenges of our time, since replacing the classical notion of science as a clearly defined and codified discipline on mobile, but relatively autonomous research field produced by cognitive practices of experts.

Keywords: contemporary sociological theory, discourse, discursive approach, discursive formation

Актуальність. Структуру і характер наукового змісту сучасної соціології неможливо зрозуміти без урахування того, що крім диференціації за видами і аспектам дослідницької діяльності в соціології існують відмінності між принциповими теоретичними підходами, що визначають стратегію і напрям дослідження, тобто дають відповіді на питання що, як і навіщо досліджується. Ці

відмінності визначаються існуванням всередині соціології конкуруючих шкіл і напрямків дослідження, що позначаються за приналежністю до тієї чи іншої концептуальної традиції, наприклад: позитивістська соціологія, марксистська соціологія, критична соціологія, інтерпретативна соціологія, феноменологічна соціологія тощо. Основою для розвитку та існування в соціології різних наукових напрямків є прихильність соціологів різним парадигмам.

Поняття «парадигма» (від грец. *Παράδειγμα* - приклад, зразок) у науковий обіг було введено американським дослідником науки Томасом Куном у середині 60-х років ХХ століття, і стало популярним завдяки його книзі «Структура наукових революцій» [1]. Кун назвав парадигмою наукові концепції, прийняті певним науковим співтовариством як зразок постановки та вирішення дослідницьких проблем, досить безпрецедентні, щоб залучити на тривалий час групу прихильників і водночас досить відкриті, щоб нові покоління вчених могли в їх рамках знайти для себе невирішені проблеми будь-якого виду.

Перехід наукової спільноти від однієї парадигми до іншої, згідно Т.Куна, лежить в основі наукових революцій. Захоплені нової парадигмою вчені отримують нові засоби дослідження і вивчають нові області. Але найважливішим є те, що в період революцій вчені бачать нове і отримують інші результати навіть у тих випадках, коли використовують звичайні інструменти в областях, які вони досліджували до цього. Зміна парадигми призводить до того, що вчені можуть побачити традиційні дослідницькі проблеми в іншому світлі. Можна навіть сказати, що після наукової революції вони мають справу з іншим світом.

Керуючись даним їм визначенням та слідуючи за логікою Т.Куна, можна виділити три головні ознаки існування парадигми: по-перше, наявність оригінальної концепції, яка служить універсальним інструментом опису і пояснення досліджуваних явищ; по-друге, наявність класиків, праці яких служать взірцем продукування концепції та її застосування в дослідженні конкретних явищ; по-третє, наявність наукового співтовариства, яке використовує концепцію і спирається на праці класиків при формулюванні і вирішенні нових дослідницьких проблем.

Однак, ситуація в сучасній соціології дещо відрізняється від моделі розвитку науки, запропонованої Т.Куном. так, у сучасній соціології існує одразу кілька наукових напрямків, що характеризуються цими трьома ознаками. На цій підставі деякі дослідники вважають, що соціологія знаходиться в кризі, переживає період наукової революції. У той же інші дослідники вважають, що одночасне існування безлічі парадигм не є свідченням кризи, що соціологія - це мультипарадигмальна наука.

Ідею про мультипарадигмальність як нормальний стан для соціологічної науки вперше обґрунтував у середині 1970-х рр.. відомий американський соціолог Дж.Рітцер [2]. Мультипарадигмальність означає, що з появою нової парадигми, дослідницькі стратегії, розроблені раніше, не зникають, а концептуальна різноманітність лише збільшується та дозволяє описувати і пояснювати різні аспекти таких складних явищ і процесів, якими є соціальні феномени.

У той же час, в ситуації мультипарадигмальності істотною стає проблема теоретичного єдності соціології: різні представники якої по-різному трактують предмет соціології, цілі та методи дослідницької роботи. Розбіжності в

трактуванні предмета соціології можуть і не створювати проблеми, якщо соціологи досліджують різні явища і процеси. У такому разі їх дослідження в сукупності дають картину різноманіття форм соціальної обумовленості явищ, і результати досліджень, що проводяться в рамках різних наукових підходів, є взаємодоповнюючими. Але в сучасній соціології прихильники різних парадигм часто досліджують одні й ті ж самі явища і процеси і при цьому отримують протилежні висновки, а результати їх досліджень іноді виявляються взаємовиключними. При цьому важко оцінити, які з цих результатів є істинними з наукової точки зору. Оскільки всі результати, отримані у відповідності з науковими процедурами, повинні бути визнані істинними, а питання про адекватність самих процедур прихильниками різних парадигм вирішується по-різному, теорії та емпіричні дані, отримані на основі різних парадигм, виявляються непорівнянними.

Розробка інтегративних парадигм була націлена на створення загальносоціологічної теорії як єдиної і логічно несуперечливої системи понять і тверджень, але ця мета не була досягнута. У соціології як і раніше сьогодні існує безліч альтернативних дослідницьких підходів та окремих теорій. Інший варіант вирішення проблеми створення загальносоціологічної теорії базується на іншому уявленні про саму теорію. Такий підхід ґрунтується на використанні ідей постмодерністської соціальної теорії, а в основу покладається уявлення про загальносоціологічну теорію як «дискурсивну формацію», що поєднує існуюче різноманіття парадигм.

Отже, **метою даної статті** є обґрунтування можливостей застосування дискурсивного підходу до опису та аналізу стану сучасної соціологічної теорії.

Зазначений теоретичний зсув має під собою відмінні від традиційних уявлення про онтологічні та гносеологічні принципи пізнавальної діяльності. Центральним аспектом постмодерністської методології, та постструктуралізму як її теоретичної основи, з якого випливають всі інші, є особливий погляд на природу соціальної реальності. Вона розглядається як сукупність слабо пов'язаних між собою фрагментів, адже зв'язність і цілісність — це або результат опису, за яким приховані ці суперечливі фрагменти, або результат дії конкретних сил, що насильно пов'язують ці фрагменти у єдине ціле, формуючи певний штучний продукт. Якщо в класичній епістемології розрив, суперечність розглядаються як проблема, яку потрібно пояснити, то з позицій постмодернізму, навпаки, проблемою виступають цілісні і пов'язані фрагменти.

Мова йде по суті про нову онтологію, що лежить в основі постмодерного мислення, про своєрідне вирішення проблеми співвідношення цілого та частини. У класичній онтології будь-який об'єкт розуміється як частина якогось, навіть уявного, цілого і, у свою чергу, є цілим, яке або складається з частин, або хоча б уявно може бути поділеним на частини. Постмодернізм базується на іншій онтології, на іншому вирішенні проблеми цілого та частини [3]. На думку представників цього напрямку, будь-який об'єкт, з одного боку, не є цілим, він принципово частковий, а з іншого боку, він не є частиною якогось цілого, навіть уявного. Це частина, яка абсолютно виключає існування цілого: не існує такого цілого, гармонійною частиною якого був би цей частковий об'єкт у своєму

первісному вигляді. Щоб вмонтувати об'єкт у ціле, його необхідно спочатку деформуванати, змінити, зруйнувати.

Отже, як можна зрозуміти, з точки зору цієї онтології, будь-яке цілісне утворення у соціальній сфері має розглядатися як штучно сформований феномен, як сума суперечливих фрагментів, штучно пов'язаних за допомогою соціального дискурсу, як результат інтерпретацій, що присутні як у повсякденних діях людей, так і у діяльності науковців, які намагаються пояснити цю діяльність.

В епістемологічному плані постмодернізм також ґрунтується на кількох принципових засадах [4, с.93-94]. По-перше, на відмові від цілісного і зв'язаного опису, масштабного теоретизування, систематизації, пошуку об'єктивних законів функціонування та розвитку суспільства. По-друге, на ствердженні методологічного плюралізму, принципової рівноцінності всіх точок зору на явище, що вивчається, і навіть таких, які вважаються донауковими або ненауковими. По-третє, на відмові проводити чітку межу між суб'єктом і об'єктом наукового дослідження: ці поняття з їх традиційним протиставленням одне одному зазнають перегляду. І, нарешті, постмодернізм характеризується особливим ставленням до політичного, владного виміру наукового знання.

Ключовим моментом, який відрізняє постмодернізм від соціальних теорій, що спираються на принципи номіналізму, біхевіоризму, неопозитивізму та структуралізму, є особлива увага представників цієї течії до конструктивної, активної ролі соціального дискурсу. Термін «дискурс» виступає центральним для постмодернізму. Якщо відштовхуватися від слів Ж. Дерида [5], якого більшість сучасних дослідників вважають ключовою фігурою постмодернізму, дискурс можна розглядати як структуру, в якій відсутній центр. Це — незакінчена структура, яка знаходиться у процесі безперервної і нескінченної самобудови та перебудови. Напрямок теоретичного пошуку постмодернізму, його основну тематику – владу дискурсу й дискурс влади – найяскравіше висвітлено у працях М. Фуко [6]. Він висуває гіпотезу про те, що в будь-якому суспільстві виробництво дискурсу одночасно контролюється, підлягає відбору, організовується й перерозподіляється за допомогою певної кількості процедур, функція яких – нейтралізувати його власні повноваження. Йдеться про процедури виключення: заборону, розділення й відкидання та волю до істини.

Заборона на дискурс розкриває його зв'язок із владою та бажанням. Дискурс – це влада, якою намагаються заволодіти, як це не дивно, за допомогою дискурсу. Коли Фуко говорить про розділення й відкидання, він для прикладу приводить ставлення до слів людини, що несповна розуму. Насправді, і сьогодні медичні інститути й весь інструментарій, за допомогою якого психоаналітики інтерпретують слова таких людей, спрямовані на відкидання їх сенсу й відділення їх від слів нормальних людей, розділення за цензурою. Воля до істини, або опозиція істинного й хибного, як третя система виключення характеризує найбільш загальний тип розділення, вона є інституціональною, примусовою системою виключення. Так колись настав день, коли істинною почало вважатися не те, яким чином промовляється дискурс, а те, що він промовляє. Це звело нанівець владу того, як говорять, замінивши її на владу того, що сказали. Воля до істини визначає, що має бути пізнаним і як, вона закріплюється інституціонально (освіта, наукові спільноти, бібліотеки, книги). Воля до істини чинить тиск на інші

дискурси, однак саме про неї говорять найменше. Справжній істинний дискурс, хоча й існує завдяки волі до істини, але не здатний її розпізнати, відокремити від себе, і домінуюча воля до істини завжди закривається глобальною істиною, яку ця воля впроваджує (так само, як процес мовлення перебивається його змістом). Так чи інакше, але воля до істини залишається поза увагою.

Інші процедури нейтралізації повноважень дискурсу – це внутрішні процедури, адже контроль над дискурсами здійснюється самим дискурсами. Це процедури класифікації, розподілу, намагання підпорядкувати інший вимір буття. Фуко розглядає автора як принцип групування дискурсів, як те, що їх пов'язує. Автор вже не є творцем дискурсу, дискурс сам промовляє себе через автора, який перетворюється лише на зручну директорію, в яку можна скласти дискурси. Отже, автор є так само принципом розриву дискурсів, як і коментарі. Автор потрібний лише для того, щоб дати ім'я власному творінню, хоча ще в середньовіччі посилання на автора вважалося показником істинності знання.

Також слід згадати про явище соціального присвоєння дискурсів та підтримання політичних форм цього присвоєння через систему освіти. Фуко вважає необхідним поставити під сумнів волю до істини, повернути дискурсові характер події. Дискурс, за Фуко, — це насилля над реальністю; різні дискурси є окремими практиками, що можуть навіть бути не пов'язані одна з одною. Дискурс не фундаментальний і всеохопний, він має розглядатися як подія, як тимчасовість, яка, до того ж, має перервний характер. Дискурси не монолітні, їх не можна вважати чимось на зразок логосу, вони скоріше подібні до різних кольорів, якими переливається калюжа бензину під яскравими променями сонця, вони, хоч і є всюди, але різні, непостійні, змінні і перервні.

Головне досягнення М.Фуко в аналізі дискурсу полягає у тому, що йому вдалося перейти від кінцевих форм вербальної діяльності (усна розмова, текст, твори одного чи різних авторів тощо), на яких, пропонуючи власні підходи дослідження, зосереджували і акцентували увагу лінгвісти, - представити їх разом, виявити ті спільності, які реально виокремлюються у динамічному просторі, що знаходиться в ситуації постійних змін. Фуко представляє дискурс як стихійний, але організований і об'єктивований продукт, в якому із порядку виникає хаос, а з хаосу – порядок. Звідси вимога, з якої відбувається формування стратегії аналізу дискурсу: "йти не від дискурсу до його внутрішньої, прихованої мови, певної серцевини думки і значення, що у ньому проявляються, але, визначаючи висхідною точкою сам дискурс, його прояви й регулярність, йти до зовнішніх умов його можливості, до того, що надає місце для випадкової серії подій, що фіксує їх межі [6, с.60].

Власне мовні характеристики дискурсивних формацій Фуко не лише ігнорував, але підкреслював, що "відносини в дискурсі характеризує не мова, яку використовує дискурс, не обставини в яких він розгортається, але сам дискурс, розглянутий як чиста практика" [7, с.47].

У певному вимірі все знання, представлене у дискурсі може розглядатися просто як інформація, що є рівноцінною. Однак дискурсивні формації представляють її як різну. Отже, питання повинне ставитись не про те якої є природа або зміст самого знання, але про те за яких умов одне знання стає більш значущим за інше. Отже, знання розрізняється можливістю його прагматичного

застосування, а способи концептуалізації та оформлення знання у дискурс здійснюються відповідно за цим прагматичним критерієм. Призначення дискурсу полягає у тому, щоб уможливити процеси продукування, збереження, перетворення і застосування людиною цього знання. Дискурсивні формації здійснюють специфікацію знання з метою його прагматичного використання.

Таке уявлення про дискурс відрізняється як від суто лінгвістичних та філософських інтерпретацій даного феномену, так і від соціокультурних, представлених, наприклад у відомій роботі Г.С. Батигіна [8], який презентує соціологічний дискурс як "словесний опис суспільства" та аналізує домінуючі стилі дискурсу як історично сформовані типи роздумів про суспільство, або у статті В.Д.Плахова [9], який основну увагу зосереджує на соціальній природі дискурсу, розглядаючи соціологічний дискурс як "інтегральний продукт взаємодії соціальних, культурних, історичних, глобальних, регіональних, матеріальних та ідеальних факторів".

У межах соціологічного підходу дискурс інтерпретується як такий спосіб соціальної взаємодії та спілкування, що є соціально й історично обумовленим, та базується на специфічному розумінні й уявленнях людей про соціальну дійсність [10, с. 35]. Тому комунікативний вимір дискурсу повинен бути доповнений прагматичним виміром, а поняття дискурсу співвіднесене із поняттям практики [11]. З позицій соціологічного аналізу дискурсу концепт практики стає визначальним, оскільки він дозволяє подолати розрив між орієнтацією на дослідження соціальних структур і установкою на вивчення соціальної дії та взаємодії, тобто базовими установками, які рівною мірою є необхідними у соціальних дослідженнях.

Звідси дискурс постає не лише як різні репрезентації та уявлення про соціальний світ, що формуються в залежності від різних позицій соціальних агентів, але дискурс знаходить свій прояв також у самій соціальній діяльності та практиках агентів. Останні – соціальні практики – взаємопов'язані певним чином, конституують специфічний соціальний порядок. Іншими словами, можливість говорити про що-небудь визначається складною системою зв'язків, що встановлюються між соціальними інститутами, соціальними і економічними процесами, формами поведінки, технологіями, типами класифікацій і способами визначень. Ці відносини задають дискурсу його об'єкти, визначають стратегії, яким він має слідувати. Саме з таких позицій дискурс, розглянутий в рамках цих відносин, становить собою дискурс як "чисту практику". Дискурсивна практика конститує системи об'єктів і стратегій дискурсу. Водночас і стратегії, і об'єкти можуть бути різноманітними і мінливими, можуть суперечити і навіть виключати один одного. Тому дискурс визначається не існуванням єдиного об'єкту чи теорії, але тими правилами, відповідно до яких вони виникають, трансформуються і перерозподіляються. Ці правила визначає не мова і не реальність, яка часто розглядається як референт мови, але щось, що існує між ними – між порядком слів і порядком речей, і визначається як порядок дискурсу.

Соціологія як певний спосіб висловлення уявлень про соціальний світ також може бути розглянута як специфічним чином організований і впорядкований дискурс. Однак, соціологія – це не просто ще один дискурс про соціальну дійсність, такий як політика, література, журналістика, хоча без сумніву, вона

займається виробництвом такого типу дискурсу, соціологія - це специфічний спосіб виробництва дискурсу, що відбувається у певних дисциплінарних межах, та виступає результатом певних інституціоналізованих практик та здійснюється відповідно до певних історично сформованих та відповідним чином організованих та встановлених правил. Тому теоретичний соціологічний дискурс – це не довільне міркування про соціальні феномени, однак, сформована відповідно до існуючих правил система суджень про соціальну дійсність, що продукується в межах певної сфери наукової діяльності – соціології як науки. У той же час, соціологічний дискурс – це не лише представлення про певні ідеальні структури соціального світу, оскільки дискурс соціології безпосередньо пов'язаний із умовами функціонування соціологічних практик, які стають основою продукування дискурсу.

Дискурсивний підхід до соціології дозволяє представити основні соціологічні поняття не як такі, що передують певному досвідові, але як результат комунікативної взаємодії учасників наукового виробництва. Відповідно дискурсивні практики стають не просто умовами, в яких відбувається формування соціологічних понять, але виступають операторами цієї ґенези. Дискурсивний підхід до аналізу соціології також дозволяє представити останню як динамічне утворення, що знаходиться в ситуації постійних змін і перетворень, а аналіз соціологічного дискурсу лише фіксує певний момент, не привносячи щось зовнішнє і не фіксуючі внутрішні структурні особливості, але розкриваючи поверхневі ефекти ситуації продукування знання про соціальний світ, що виробляється в межах специфічних соціологічних практик.

Висновки. Отже, дискурсивний підхід до розгляду теоретичної соціології більшою мірою відповідає стану сучасної соціологічної теорії і уявленню про соціологію як мультипарадигмальну науку, у якій відсутня загальна теорія у класичному її розумінні. Фокусування уваги на понятті дискурсивної формації дозволяє представити її як таку, що виконуватиме функції загальної теорії: узагальнювати і пояснювати емпіричні дані, формулювати альтернативні дослідницькі підходи і гіпотези. У той же час таке розуміння теоретичного знання в соціології більшою мірою відповідає викликам сучасності, оскільки замінює класичне уявлення про науку як чітко означену та кодифіковану дисципліну на рухомі, але відносно автономні дослідницькі поля, що утворюються пізнавальними практиками експертів.

Список використаних джерел

1. Кун Т. Структура научных революций / Т.Кун. - М.: Прогресс, 1977. - 300с.
2. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. / Дж. Ритцер — Спб.: Питер, 2002. — 688 с.
3. Дельоз Г., Гваттари Ф. Капіталізм і шизофренія // Г. Дельоз, Ф. Гваттари. — К.: КАРМЕ-СІТО, 1996. — 384 с.
4. Соболевська М.О. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії в сучасній соціології. Навчальний посібник / М.Соболевська. — К., 2010. — 188 с.
5. Деррида, Ж. Письмо и различие. Пер. с фр. Д. Кралечкина / Ж. Деррида. — М.: Академический проект, 2007. — 495 с.
6. Фуко М. Порядок дискурса /М.Фуко // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. — М.:Касталь, 1996. — С. 47-96.
7. Фуко М. Археология знания / М.Фуко. — Спб: ИЦ Гуманитарная академия, 2004. — 416 с.

8. Батыгин Г.С. Лекции по методологии социологического исследования /Г.Батыгин. – М: Аспект-Пресс, 1995. – 286 с.
9. Плахов В.Д. Социология как дискурс/дискурсы /В.Плахов // Социологические исследования. – 2011. - № 6.- С.60-66.
10. Качанов Ю.Л., Маркова Ю.В. Автономия и структуры социологического дискурса / Ю.Качанов, Ю.Маркова. – М: Университетская книга, 2010. – 320 с.
11. Fairclough N. Discourse, social theory and social research: the discourse of welfare reform // Journal of Sociolinguistics. - 2000. - № 4 – P. 163-195.

Отримано 10.04.2013р.

УДК 316.74:37

Чепак В.В. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри галузевої соціології,

НЕОІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТРЕНДИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ОСВІТИ

Стаття присвячена аналізу неоінституціонального підходу до проблем освіти сучасних американських соціологів Дж. Мейєра, Д.Норта, Б. Роуена, Дж. Болі, Ф. Раміреца. Розглянуто теоретико-методологічні засади, основні положення, а також переваги і недоліки даного підходу як відображення сучасних теоретизувань щодо удосконалення предметного поля соціології освіти, її методології, ролі в системі соціологічного знання. Робиться висновок про перспективи використання даного підходу при розгляді інституту освіти як системи правил, які регулюють практики повсякденної діяльності людей та підтримуються ними.

Ключові слова: інститут освіти, освітня система, соціологія освіти, предмет соціології освіти, освітні організації, державні системи освіти

Статья посвящена анализу неоинституционального подхода к проблемам образования современных американских социологов Дж. Мейера, Д.Норта, Б. Роуена, Дж. Боли, Ф. Рамиреца. Рассмотрены теоретико-методологические принципы, основные положения, а также преимущества и недостатки данного подхода как отражения современных теоретизирований относительно усовершенствования предметного поля социологии образования, его методологии, роли в системе социологического знания. Делается вывод о перспективах использования данного подхода при рассмотрении института образования как системы правил, которые регулируют практики повседневной деятельности людей и поддерживаются ими.

Ключевые слова: институт образования, образовательная система, социология образования, предмет социологии образования, образовательные организации, государственные системы образования

The article deals with analysis of the new institutional conception to the problems of education by the modern American sociologists J.Meyer, D.Nort, B. Rowan, J.Boli, F.Ramirez. The theoretical and methodological basics, main principles and also preferences and shortcomings of this approach as reflection of the modern theorizing for improvement of the subject field of sociology of education, its methodology, role in the system of sociological knowledge are considered. Conclusion about the perspectives of using of this approach at consideration of education institute as systems of rules, that regulate practices of everyday people activity and supported by them is drawn.